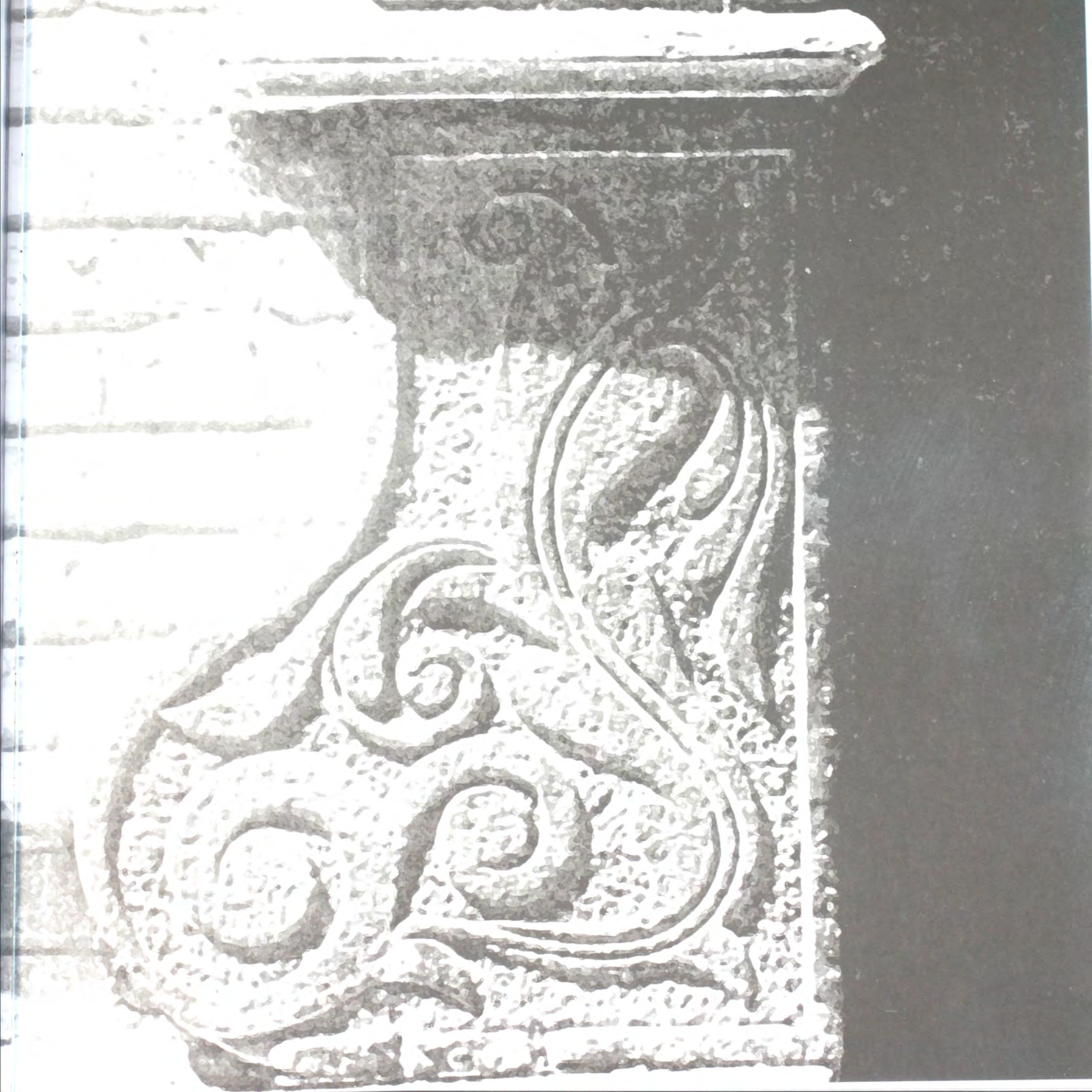

بازسازی در نوگرایی

دکتر کامران ذکاوت

دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

چکیده:

آثار منفی ناشی از معماری و شهرسازی مدرن بر روی سازمان کالبدی شهرهای اروپا و گسترش پیامدهای آن به دیگر کشورها از جمله ایران به صورت معضلی در آمده است که در جابه جایی فضاهای شهریمان همانند میدان سپه ها، بلوار کشاورزها، میدان ارک ها شاهد آن هستیم. با استناد به دیدگاه های اصحاب نظر در زمینه موضوعات ریخت شناسی (مرفولوژی) مانند برادران کرییر^(۱)، کریستوفر الکساندر^(۲)، راجر ترانسیک^(۳) و مناسب ترین راه کارهای مواجهه و پرهیز از گسست با تاریخ، بهره گیری از تجارب و ارزش های نهفته در سازمان کالبدی شهر ما قبل از مدرنیسم است. در این راستا توجه به محصوریت های فضایی و سازمان کالبدی خیابان و میدان، در جهت ایجاد فضاهای شهری با ابعاد و تناسبات انسانی و به منظور ارتقاء زندگی و حیات شهری، پایداری ارزش های محیطی تأثیرگذار^(۴) و حس مکان است.

نمونه های آغازین معماری نوگرایی ایران هم زمان با حرکت برون گرایی و توجه به ایجاد فضاهای شهری و نظم نوین فضایی و مقارن با پیدایش، ظهور و شکل گیری خیابان در ریخت شناسی و سازمان کالبدی شهرهای ایران برای اولین بار پا به عرصه وجود نهاده است.

نظم شطرنجی هسته اولیه شهر اراک به عنوان یک نو شهر محصور و نظامی، به نوبه خود پدیده ای نوین در فرم و ریخت شناسی شهرهای ایران محسوب می گردد. بازار در این بافت به گونه ای غیرمتعارف با بازارهای ایرانی از یک نظم هندسی و شطرنجی تبعیت می نماید. معماری شکل گرفته در این مرفولوژی به رغم برخورداری از عناصری هم چون حیاط مرکزی، دارای نورگیر

و نمای خارجی به سمت گذر و خیابان های مجاور بوده، به شکل گیری فضاهای شهری جدید کمک نموده، جداره آن ها را تشکیل می دهد.

معماری نوگرایی ایران با توجه به اصول تشکلی فضایی سعی در تقویت جداره ها، خط آسمان، ارتقاء نبش ها و ارزش های سیمای شهر دارد^(۵). اصول و معیارهایی که در شهرسازی مدرن نادیده گرفته شده است. به عنوان یک سیاست اجرایی، بازسازی ارزش های معماری نوگرا پدیده ایست که در تحکیم ارزش های مرفولوژیک، نظم فضایی و هویت سیمای شهری ایرانی حایز اهمیت و توجه است. این پدیده بر زمینه های عملکردی نیز توجه داشته و مفاهیم حیطه عمومی و فعالیت های شهری را متناسب با موقعیت شهری آن مورد تشویق و تسری قرار می دهد.

نوآوری و نوگرایی:

نوگرایی از ویژگی های بارز هنر دوران قاجار است که ریشه در تحولات اجتماعی ایران و جهان در آن مقطع زمانی دارد. دگرگونی های شگرف و سریع اوایل قرن نوزدهم اروپا که پیامد رشد سریع فن آوری و پیشرفت در کلیه علوم بوده است، به تدریج در اقصی نقاط جهان بازتاب هایی را ایجاد می کند. شرایط اجتماعی ایران نیز مقارن آن دوران که مصادف با برقراری روابط بین المللی و ارتباطات گسترده بازرگانی و سفرهای ایرانیان و مشاهده پیشرفت های چشمگیر غرب بوده است، روحیه تحرک و تحول را در کلیه ابعاد اجتماعی موجب می گردد. لیکن به لحاظ ماهیت سیاسی و استعمارگرانه، غرب از انتقال دستاوردهای آن زمان در

سرای کتابفروشان اراک

زمینه‌های فنی و فن آوری جلوگیری می‌کند و عمدتاً انتشار زمینه‌های فرهنگی و هنری است که جلوه‌گر می‌شود.

کاوش در نوگرایی و پرداخت به اندیشه‌های نو در کلیه زمینه‌های ادبی، هنری و علمی این دوره از تاریخ اروپا از ویژگی‌های این دوران تحول محسوب می‌گردد که با تأخیر چند دهه در ایران نیز نمود داشته است. در واقع می‌توان این تحول را به عنوان یکی از خصایص بارز هنر اواخر دوره قاجار قلمداد نمود. نوپردازی و نوآوری هنریست بر قامت اندیشه تحول و تکامل و پدیده‌ایست متهورانه که در بعد عقلایی خود معنا و محتوا می‌یابد. نوآوری در صورتی تداوم می‌یابد که با شناخت توأم باشد. شناخت در ابعاد اجتماعی و فرهنگی، شناخت از نارسایی‌های موجود، شناخت هویت، شناخت از نیازهای جدید، شناخت تکنیک و مهم‌تر از همه تشخیص هویت قابل انطباق با واقعیت روز است.

جامعیت در نوآوری موجب تداوم شده و بنیان شیوه‌های نو را پایه‌گذاری می‌نماید. نوگرایی تداوم و تعمیم نوآوریست. به عبارت دیگر نوگرایی پذیرش معیارهای نوآوری و شیوه نوین شناخته شده است. همان گونه که نوآوری نیاز به شناخت نوآوری دارد، نوگرایی و پذیرش پدیده نوین نیز نیازمند شناخت است و نوگرایی گرایش به هر شیوه نو را نباید تلقی نمود.

به طور کلی پدیده نوگرایی می‌تواند جنبه پرداخت آگاهانه و یا دنباله روی محض را در برداشته باشد. پدیده نخست می‌تواند زمینه‌ساز تحول هویت ملی باشد و در جهت تداوم و تکامل گام بردارد. متقابلاً حرکت بدون شناخت قادر است موجبات گسستگی و قطع ارتباط با گذشته را فراهم سازد. لیکن در عمل هر پدیده جهت بقا عملکرد خود نیازمند انطباق با عینیات جدید است. الگوی بهره‌برداری از فضاهای معماری گذشته هر قدر قابل انعطاف، قادر به پاسخگویی درازمدت به نیازهای نسل‌های جدید نخواهد بود و تغییر و تحول آن، امری اجتناب‌ناپذیر است. لیکن این امر باید آگاهانه و در تداوم ارزش‌های گذشته باشد تا موجبات نشر و تحول هویت کالبدی موجود را فراهم سازد.

هنر معماری نیز در دوران تحول اروپا می‌رود که دگرگونی‌های چشمگیری را پذیرا شود. تقارن این دوران با تحولات اندیشه نوین و معماری پیشرو تأثیرات دوگانه‌ای از تداوم محتوی هنر کلاسیسم آرت نوو و هنر پیشرو آوانگارد را در خود منعکس دارد. این تضاد به همراه گرایش به معماری سنتی، مجموعه تضادهای معماری قاجاریه را نیز تشکیل می‌دهد که تا اواسط دوره پهلوی شدت و

ضعف‌های مختلفی را به نمایش گذاشته است.

اولین نسل معماری قاجاریه تمایل بیشتری به حفظ فضاهای سنتی دارد. نمای ساختمان تماماً از تقارن، ریتم و اجزاء معماری ایرانی پیروی نموده، سادگی آن را نیز در خود منعکس می‌دارد. کالبد بنا اغلب سه و چهار جبهه حیاط را اشغال نموده است.

به تدریج در نمای ساختمان موتیوهای تزیینات به سبک غربی مطرح می‌گردد. ارتباطات به میزان قابل ملاحظه‌ای در روابط داخلی و چهره بنا تأثیر می‌گذارد. دسترسی عمودی اغلب در قسمت‌های اصلی و ورودی قرار می‌گیرد و بر روی نما ظاهر می‌شود و ارتباطات افقی در داخل بنا انجام می‌شود. (در معماری سنتی به ویژه سراها، ارتباطات افقی اغلب در فضای باز و بالکن و روابط عمودی در فضاهای کوچک غیرمستقیم صورت می‌گیرد). در مناطق سردسیر تدریجاً بخشی از بنا که جبهه آفتابگیر دارد، اصلی می‌شود و در مواردی سه جبهه دیگر حذف می‌گردند. در خصوص تأثیرات حجمی محتوی معماری آوانگارد، بخش‌هایی از عملکرد داخلی، آزادی ظاهر شدن بر روی حجم خارجی نما را می‌یابند که این پدیده در بناهای مربوط به نسل توسعه یافته معماری قاجاریه انعکاس دارد. سقف‌ها تمایل به صاف شدن پیدا نموده است. نمود عملکرد معماری از پلان به نما منعکس شده و نظم قرارگیری پنجره از تقارن خارج شده است. بالکن به عنوان یک عنصر در نما مطرح شده و تزیینات آرت نوو به وفور بر روی نما متداول گردیده است. ساختار کالبدی معماری شهری که به تدریج به انطباق با کالبد جدید تمایل دارد با ورود اتومبیل و پیدایش خیابان، محتوایی نو می‌یابد و در قالب تکنیک بومی، سیما و چهره‌ای ویژه به خود می‌گیرد که می‌رود هویتی جدید باشد.

به این ترتیب جبهه‌های بنا در اطراف گذرها که سابقاً جبهه پشتی قلمداد می‌شد همراه با تغییر گذر به خیابان متحول گردیده و سیمای اصلی بنا را تشکیل می‌دهد. به طوری که آرایش و تظاهرات خارجی معماری ساختمان متوجه این قسمت شده است. علاوه بر این، اکنون فضاهای شهری مفهوم جدید یافته و سیمای فوق، جداره‌های آن را تشکیل می‌دهد.

تزیینات آجرکاری ایرانی که از غنا و ظرافت ویژه برخوردار است حضور خود را در عرصه نوگرایی نشان می‌دهد و با برخورداری از تکنیک‌های جدید تدریجاً به بخشی از هویت سبک جدید تبدیل می‌شود.

اهمیت طرح این گفتگو در مقطع زمانی حاضر به لحاظ بعد تاریخی آن است که ارزیابی و بازنگری پدیده تحول را در ابعاد

مختلف امکان پذیر نموده، به گونه ای که تداوم و ماندگاری عناصر تشکیل دهنده محتوای نوگرایی در آن قابل بررسی است. رخوت و سستی خاندان قاجاریه در ابعاد سیاسی، نباید مانع درک ارزش دستاوردهای معماری به جای مانده از این دوران که سهم مهمی از میراث معماری ایران را تشکیل می دهد، گردد. شکل گیری بازار اراک و سراهای همجوار آن به لحاظ وقوع در دوران خاص روابط بین المللی ایران دارای زمینه هایی از نوگرایی در عملکرد و کالبد است.

معماری سرای کتابفروشان به عنوان نسل توسعه یافته معماری قاجاریه ضمن برخورداری از ابعاد مختلف نوگرایی، به عنوان یکی از آثار ارزشمند و پیشرو این دوره محسوب می گردد که جلوه ای متهورانه از پدیده نوگرایی است. بدیهی است مواردی از این پدیده که عمدتاً مربوط به تزینات نما می شود و در آثار این دوره عمومیت یافته تعلق به سبک ایرانی نداشته و جزو عناصری هستند که تداوم نیافته اند. لیکن پرداخت نو به بسیاری از عناصر معماری که در این بنا به کار رفته تدریجاً در معماری نوگرایی ایران جایگاه ویژه ای به خود اختصاص داده است که در حوصله این نوشتار به آن اشاره شده است.

شهر اراک به عنوان یک نوشهر:

شهر اراک یکی از اولین نمونه های نوشهرهای نظامی ایران است که قبل از سنه ۱۲۵۰ ه. ق. احداث شده است. شهر اراک قبلاً سلطان آباد نام داشته است که در زمان سلطنت فتحعلیشاه قاجار توسط یوسف خان گرجی یکی از سرداران قشون از میان سه گزینه، مکان یابی و انتخاب گردیده است.

استقرار لشکر در این محل به دلیل اغتشاش و ناراحتی که عمدتاً توسط ساکنین هشت قلعه موجود در منطقه ایجاد شده بود، صورت گرفته است. سه مکان پیشنهادی عبارت بوده است از: ناحیه کزاز، ناحیه بزچله و ناحیه دستجرد (محل کنونی اراک). یوسف خان گرجی پس از تخریب قلاع هشت گانه، محلی را جهت اسکان ساکنین و استقرار سپاه انتخاب می نماید.

از نظر طبقه بندی این نوشهر را می توان با گروه نوشهرهای نظامی محصور اروپا قیاس نمود (Bastides Town) که وجه تمایزی با سازمان کالبدی آن ها دارد. عناصر تشکیل دهنده نوشهرهای نظامی محصور را بافت منظم بازار، میدان، پادگان، حصار و برج و بارو تشکیل می دهد. یک ساختمان مذهبی نیز معمولاً در مرکز شهر حضور دارد. شهر سلطان آباد نیز که هسته مرکزی اراک را

تشکیل می دهد شامل یک بافت منظم شطرنجی است که محور مرکزی آن را بازار شکل می دهد و ادامه آن از طرفین به دروازه ها ختم می شود. سایر عناصر کالبد شهر، شامل میدان مشق (ارگ) و هشت برج است که هر یک استناد و اشاره به یکی از قلاع هشت گانه دارد. در حال حاضر یکی از برج ها به نام برج شیشه در شمال شهر و نزدیک میدان ارگ پابرجا است. بنای بزرگ ارگ دولتی شامل کلیه ادارات آن روز بوده است.

تاریخ بنای شهر بین سال های ۱۲۳۱ تا ۱۲۳۶ ه. ق. است که این موضوع بر سر در بازار، مدرسه سپهدار نوشته شده است.

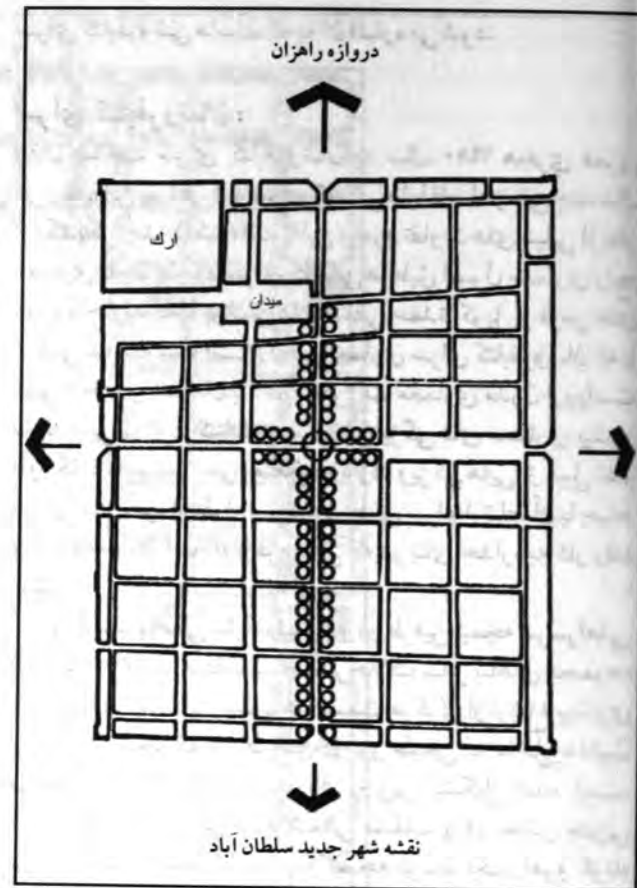
حاج سیاح محلاتی در خاطراتش می نویسد:

"سلطان آباد را مرحوم سپهدار یوسف خان گرجی در زمان سلطنت فتحعلیشاه مرحوم بنا کرد. در تاریخ بنای آن گفته اند به نزد یوسف ثانی بنای مصر جدید عمارت عالی و مدرسه خوبی هم بنا کرده بود. مدرسه از بی توجهی رو به خرابی رفته بعدها دولت دارایی سپهدار را مصادره نموده تمام اموال و املاک و عمارت او را با این شهر ضمیمه مال دیوان کرده است. این شهر را شطرنجی به شکل مستقیم ساخته، چهار دروازه روبروی هم دارد که در وسط چهار سوق اگر بایستند، چهار دروازه نمایان است. کوچه ها وسیع و مستقیم است. این ولایت در کثرت و خوبی غله و حبوبات و ارزانی نان و خوبی و فراوانی لبنیات و روغن در ایران ممتاز است."

در سال ۱۲۲۸ هجری قمری (۱۸۸۷) شمسی بنای شهر آغاز می گردد:

"همان سال بدو را راسته بازار مسقف مطولی به چهار ضلع منشعب از چهار سوقی دارای حجراتی بنا نموده و کوچه های متوازی در جنبین بازار در چهل و هشت بقعه به جهت بیوتات و اماکن و مساکن به خط مستقیم کوچه ها منتهی به چهار راه ها طرح ریزی شد که در همه کوچه ها و معبرها نهر آب ساری و جاری است. بعد، به مرور پنج محله به اسامی مختلفه بر آن دو بنای اصلی "قلعه" و "حصار" افزوده، مردم از اطراف و اکناف رو به شهر آورده موطن اختیار نمودند. پس از آن ارگ خوب و وسیعی که مشتمل بر عمارات دیوانخانه و بیوتات دیگر و عمارات چهار مرتبه موسوم به "شیشه" که مشرف بر همه شهر است بنا نموده است. نام شهر را سلطان آباد به اسم خاقان مغفور (فتحعلیشاه) مسمی داشت که ماده تاریخ بنای آن شهر به حساب ابجد در مصرعی مندرج است که در ضمن اشعاری در کتیبه دور سردر نقاره خانه در آجرهای کاشی نقش است."

از ابتدای عباس آباد در جنوب شهر متصل به کوه گردو،

عمارات عالی از خانه نوساز ملکی شاهزاده عضدالسلطان حکمران مالی و تجارتخانه انگلیسی ها که معروف به "قلعه فرنگی" و غیرذلک در آن محله است.

این عمارت وسیع که تجارتخانه انگلیسی ها است در چند سال قبل به مصارف (هزینه ها) زیاد مدیر اولی آن به سلیقه ممتاز مسیو اشتراوش آلمانی بنا شده است.

اشتراوش مدیر کمپانی انگلیسی معروف به زیگدر بود که در سال ۱۳۱۲ هجری قمری به سلطان آباد آمد.

راسته بازار نظمی نوین :

مهمترین عنصر کالبدی شهر جدید را راسته بازار تشکیل می دهد این فقرات تقریباً طول شهر را طی کرده و دو دروازه را به یکدیگر مرتبط می سازد. تفاوت اصلی نوشتارهای نظامی محصور اروپا با شهر جدید سلطان آباد، در بافت تجاری است که در ایران فقرات

خطی و در اروپا به صورت میدان تجاری ظاهر شده است. راسته بازار در اراک تقریباً با کلیه بازارهای ایران نیز تفاوت دارد. معمولاً بازارهای ایران به گونه ای ارگانیک و اندام گونه تشکیل یافته، لیکن بازار اراک یک فقرات مستقیم و منظم است. بدیهی است روند تشکیل خودرو و تدریجی بازارهای ایران که متفاوت از بنای پیش طراحی شده راسته بازار اراک است، در نظم کالبدی آن بی تأثیر نبوده است به ویژه آن که دوران و نحوه ساخت یکپارچه و همزمان آن نیز در این تضاد بی تأثیر نبوده است.

بازار دارای دو محور متقاطع است یکی شمالی - جنوبی به طول هشتصد و هشتاد متر کاملاً مستقیم از دروازه قبله در جنوب تا دروازه راهران در شمال امتداد داشته است. متأسفانه دو گذر از قسمت شمالی آن تخریب شده است. بازار شرقی - غربی به صورت محور عمود بر بازار اصلی قرار دارد. این دو بازار در محل چهارسوق یکدیگر را قطع می کنند. طول بازار شرقی غربی نیز ششصد متر بوده است. سقف بازار از طرف جنوب تا یکصد متر و دو طبقه بوده و ارتفاع سقف آن هشتاد متر است. عرض بازار از ابتدا تا انتها پنج متر است. ارتفاع چهارسوق حدود ۱۳/۳ متر بوده که از لحاظ زیبایی و فن معماری از بناهای درخور توجه است. بازار اصلی به هشت گذر تقسیم شده و در طول هر گذر آن حدود پنجاه باب مغازه وجود دارد که در جمع بیش از پانصد مغازه است. در گذشته هر قسمت از بازار و تیمچه ها اختصاص به یک نوع فعالیت اقتصادی داشته اند و هنوز هم کم و بیش این حالت حفظ شده است.

به طور کلی بازار را نباید تنها یک راسته تجاری به حساب آورد. این فقرات به عنوان یک محور مجهز شهری مجموعه ایست از عملکردهای مختلف که در یک محور تلفیق شده و مجتمع فشرده ای از فعالیت ها را بوجود آورده اند. این فعالیت ها که از راسته اصلی بازار به عنوان یک محور زنده و فعال تغذیه می شوند شامل سرا یا خان ها، تیمچه ها، خان بارها، مساجد، حمام ها، مدارس، چاپخانه ها و است. سرایا خان همان تجارت خانه بوده است. نمونه کالا از آن جا تحویل گرفته شده و در جاهای مختلف پخش می شده است. تقریباً در تمامی شهرهای ایران سراهای زیبایی وجود دارند. از سراهای مشهور، سرای گنجعلی خان کرمان است. سرای کتابفروشان نیز دارای ویژگی های خاص خود می باشد که مستقلاً شرح داده شده است.

در مجموعه بازار حدود بیست تیمچه و سرا وجود دارد که هیجده واحد آن در قسمت جنوبی بازار قرار دارند. مهمترین سرا،

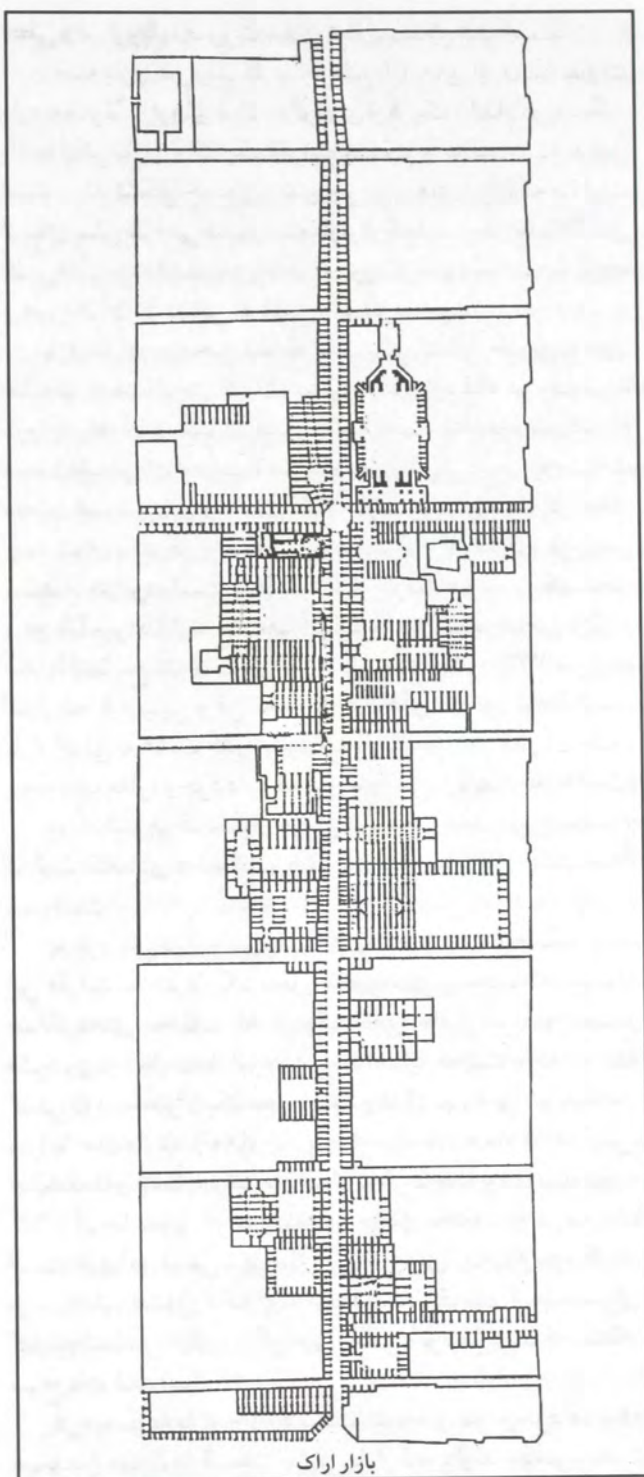
سرای کتابفروشی هاست که به آن اشاره می شود.

سرای کتابفروشان :

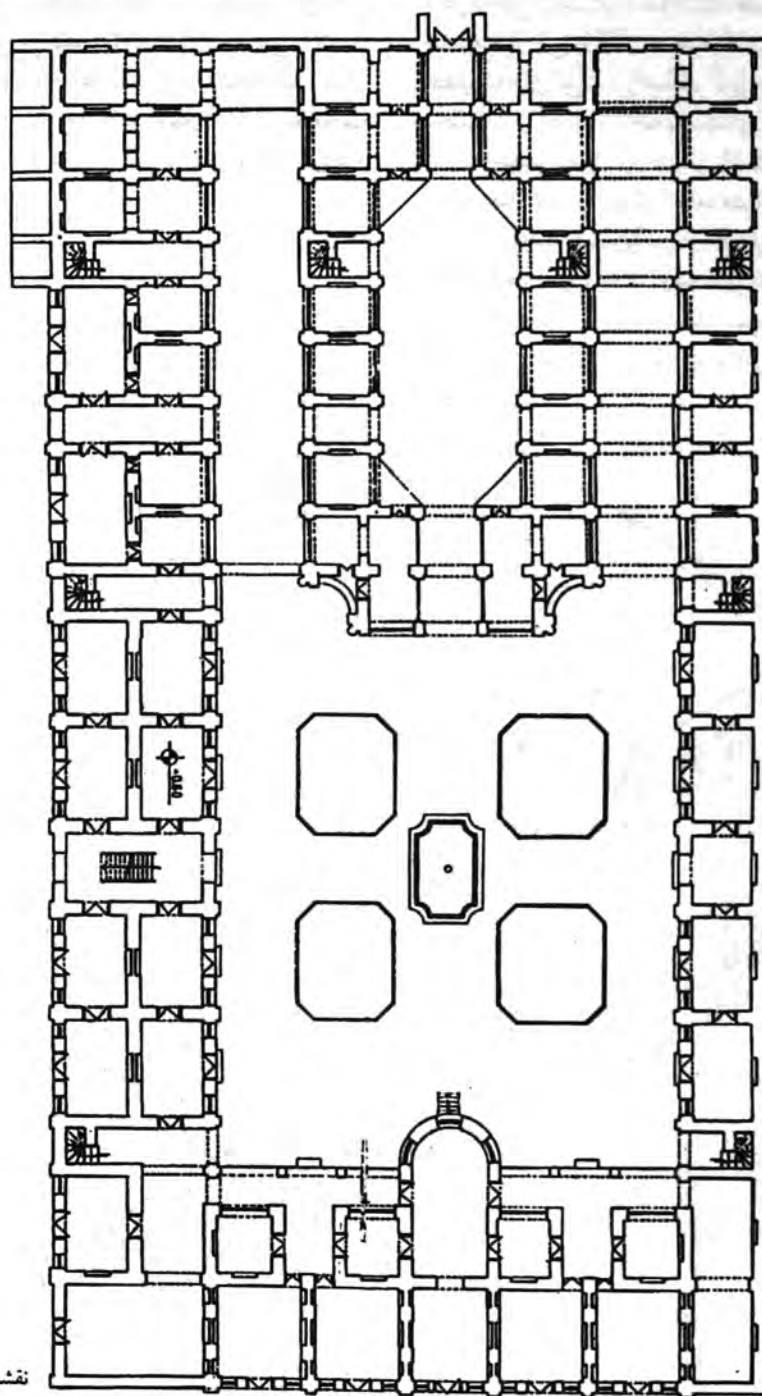
زمان ساخت سرای کتابفروشان به سال ۱۲۸۰ هجری قمری می رسد. این سرادر کنار سرای کاشانی ها با فاصله زمانی چند سال از یکدیگر احداث شده اند، با این وجود تفاوت های بنیانی از نظر معماری با هم دارند. سرای کاشانی ها طبق اصول معماری رایج دوره قاجاریه که با پوشش های سقفی عمدتاً کوپل و قوس های ترکیبی ساخته شده است، لیکن معماری سرای کتابفروشان که با کمی تأخیر و همزمان با آغاز تحولات معماری مدرن اروپاست نشانه هایی را از ترکیبات حجمی و ویژگی های معماری پیشرو (آوانگارد) اروپا در خود منعکس دارد. ویژگی هایی از قبیل نظم فضایی بنا، نحوه استقرار ساختمان اصلی سرا و ارتباط آن با حیاط و از همه مهمتر احجام و فرم هایی که در بنای جداره به کار رفته است.

در قسمت اصلی بنای یک تیمچه و در طرفین تیمچه سرسراهایی قرار گرفته است. سقف تیمچه، برخلاف سایر بناهای مجموعه بازار صاف است. این سقف در قسمت مرکزی از ارتفاع بیشتری برخوردار است که از اطراف آن نور طبیعی به داخل هدایت می شود. سازه سقف از خریای چوبی تشکیل شده است. سرسراهای طرفین در ضلع شمالی مسقف و در بخش جنوبی سرباز است. ارتباط به سرای از تیمچه توسط یک راهرو کوتاه صورت می گیرد که در مقابل آن زیباترین نمای سرا قرار دارد. این نما توسط یک برآمدگی استوانه ای شکل به دو قسمت تقسیم شده است. در دو طرف این استوانه ساختمان هایی دو طبقه و بسیار زیبا با ایوان هایی شامل ستون ها و پنجره های بزرگ که در پشت این ستون ها قرار گرفته اند دیده می شود. در مرکز این سرای، طبق روش های سنتی یک حوضچه قرار دارد. این بنا در مجموع نمونه ای زیبا از تقارن در معماری است. ترکیب سیلندر در جداره مقابل به گونه ای متقارن در محور طولی بنا واقع شده که این نوع ترکیبات حجمی در معماری قاجاریه سابقه نداشته و به تدریج در یکی دو دهه بعد به عنوان یکی از عناصر حجمی در معماری نوگرایی ایران مطرح شده است.

در دوش نمای اصلی بنا جبهه مشرف به حیاط نیز به گونه ای استادانه از استوانه هایی در ترکیب حجمی استفاده شده است. استفاده از استوانه منحصر به مورد ذکر شده نیست. جزئیات آجرکاری سبک ایرانی هم جلای ویژه ای به ترکیبات فوق داده

بازار اراک

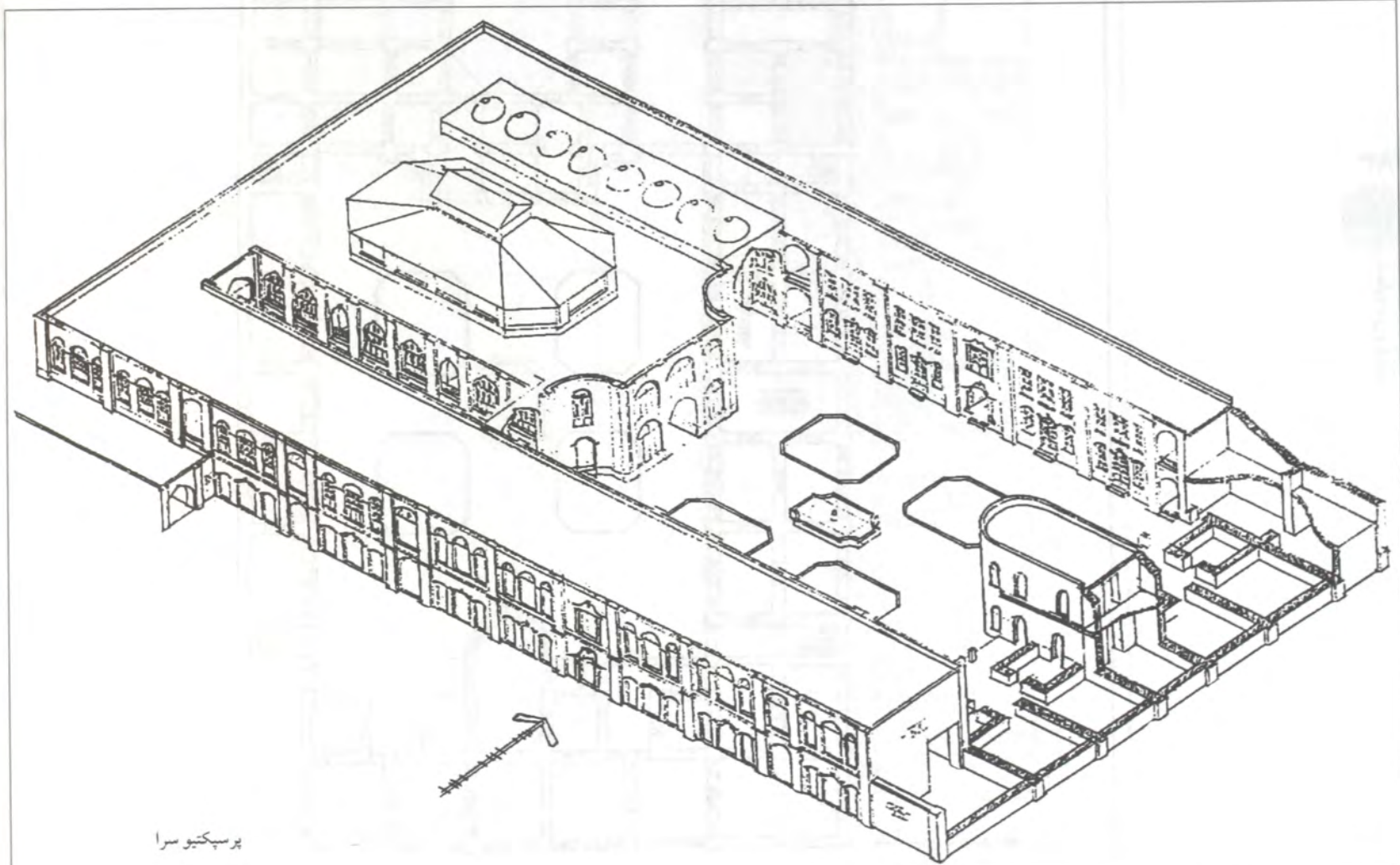
نقشه سرای کتابفروشان

و در داخل آن مستقر شده است. همچنین برای اولین بار بنا دارای جداره خارجی با گذر همجوار است. این پدیده همانند برخی از خصیصه‌های این بنا از عناصر نوین در معماری اواخر دوره قاجار محسوب می‌گردد. توجه به سیمای بیرونی و ایجاد جداره خارجی بنا یک عنصر معماری خیابانی است و در شهرهای اصلی ایران، در آن زمان تدریجاً بر اثر ایجاد فضاهای شهری و تأسیس خیابان مطرح گردیده است. لیکن در خصوص بازار اراک شبکه مستقیم خیابان شطرنجی، بافت اولیه شهرک سلطان‌آباد هسته اولیه شهر اراک را تشکیل می‌داده است. بنابراین همان گونه که ساختار کالبدی بازار دارای تفاوت‌های بنیانی با سایر بازارهای ایران است،

در مجموع، این بنا از ساختاری متقارن که مهمترین ویژگی معماری آن دوره را تشکیل می‌دهد، از سازمان حجمی کلان تا جزئیات اجرایی، متأثر است. حفظ تقارن در تظاهرات نما از خصایصی است که در نسل توسعه یافته معماری قاجاریه تحت شعاع عملکرد روابط داخلی بنا قرار می‌گیرد و تدریجاً آزادی فرم جایگزین آن می‌شود.

جداره بنا:

از ویژگی‌های معماری این بنا ساختار فضایی آن است، به گونه‌ای که متفاوت از بناهای سنتی ایران ساختمان اصلی مستقل از جداره

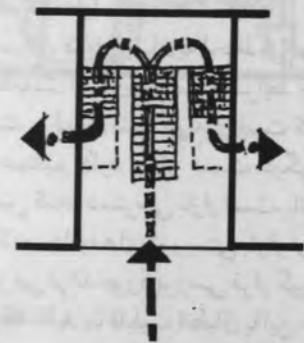
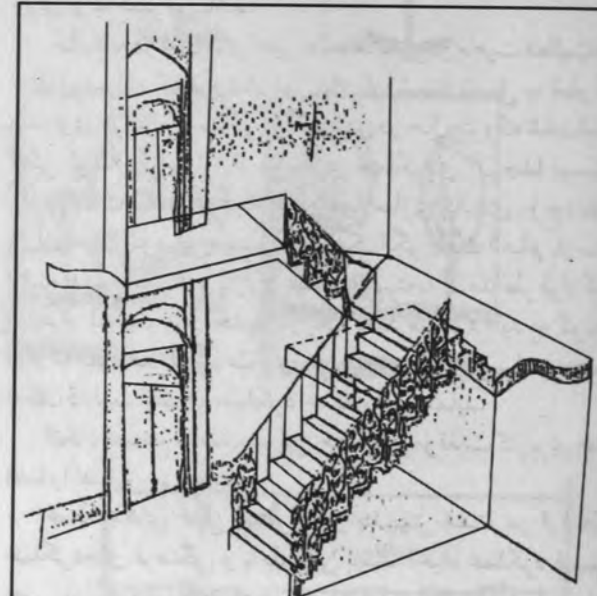

پرسپکتیو سرا

یافت سنتی شهر و معماری سرای کتابفروشان به لحاظ تفاوت در فرآیند شکل‌گیری دارای خصیصه‌های نوگرا متأثر از تقارن با دوران تحول می‌باشد، و همانند بناهای اواخر دوران قاجاریه ویژگی‌های فوق در ساختار کلان بنا و اجزاء معماری آن منعکس می‌باشد.

پله :

از دیگر خصیصه‌های نوگرایی در معماری این بنا تحول در روابط فضاهاست، به گونه‌ای که ارتباط بین فضاها از طریق پله و فضاهای

ارتباطات عمودی

تقسیم صورت می‌گیرد، و پله به عنوان یک عنصر معماری در محور فضای تقسیم‌مستقر گردیده در صورتی که رابط فضاها در معماری سنتی سرای راهرو و بالکن مشرف بر حیاط مرکزی بوده، ارتباط عمودی از طریق فضاهای کوچک در قسمت‌های پشتی بنا تأمین می‌گردد.

بام :

بنای سرای کتابفروشان از اولین بناهای اراک به شمار می‌رود که در پوشش سقف از سیستم‌های سنتی استفاده نشده و تظاهرات سقف از داخل به صورت مسطح است که با قاب‌های مربع شکل به گونه زیبایی‌کوبی شده است. بخش مرکزی بنا دارای شیروانی است که از چهار طرف با پنجره به داخل نورگیر دارد.

ارزش‌های فرهنگی بنا :

بناهای تاریخی هر کشور بخشی از شناسنامه، فرهنگ و کارنامه مردمی است که در آن زندگی می‌کرده‌اند. هرچند برگ‌های زرین این دفتر پر ارج پراکنده است اما از همین پراکنده‌ها چیزهایی می‌توان گردآورد که در هیچ دیوان پرداخته‌ای نیامده است. در ایران ما، پایگاه هنر معماری و شهرسازی درست پس از سخنوری جای دارد. با این که صدها دفتر و دیوان و جنگ درباره شعر و نثر فارسی پرداخته‌اند از هنر شایسته معماری چنان که باید و شاید یاد نشده و اگر چند تن چون ابن خردادبه و اصطخری و دیگران به تناسب تألیفی که در دست داشته‌اند و گاه گاه فهرستی از بناها و شاهکارهای هنر معماری در تألیف گرانبهای خود گردآورده‌اند، دیگران بیشتر در برابر این گونه شاهکارها به وصف‌های شاعرانه اکتفا کرده‌اند و کمتر کسی را می‌شناسیم که چون ناصر خسرو علوی جزئیات یک اثر معماری را جزء به جزء تعریف کند و تصویر واقعی آن را در برابر چشم ما بگذارد. اگر چه ایران دوستان و جهانگردان بیگانه نیز سعی داشته‌اند که تا حد زیادی این نقص را جبران کنند (و هر ایرانی منصفی بر این خدمت بزرگ ارج می‌نهد) اما یا چنان در برابر زیبایی فریبنده و درخشش چهره این آثار محو تماشا شده‌اند که نتوانسته‌اند به جزئیات آن بپردازند و نکات دقیق فنی آن را (به ویژه منطق ریاضی و فن ساختمان) دریابند یا چون به آثار معروف و بناهای عمومی دسترسی نداشته‌اند و نیز وقتشان تکاپوی بررسی عمیق را نمی‌کرده تنها به وصف جلوه‌های ظاهری هنر و معماری ما پرداخته‌اند. با این وجود خوشبختانه بقایای متعدد آثار معماری پراکنده در گوشه و کنار ایران

که از دست عوامل ویران کننده طبیعی و غیرطبیعی جسته و نیز پیوستگی عوامل هنر و معماری ایران که از کهن ترین روزگار تا به امروز، توسط معماران به کار گرفته شده و رازهایی که سینه به سینه از پدر به پسر رسیده، امکان بررسی هنر والای معماری ایران را کماکان فراهم می کند.

از جلوه های ظاهری، زیبایی و تناسب سردرها و گنبدها و ایوان ها بسیار سخن رفته و دفترهای گوناگونی به آن پرداخته اند ولی چیزی که بیشتر شایسته بررسی است گوهر معماری ایرانی و منطق ریاضی و عرفانی آن است. درون گرایی و کشش معماری ایرانی به سوی حیاط ها و گودال باغچه ها، هشتی ها و ایوان ها که فضاها را گرداگرد خود گرفته محیط هایی دلگشا و مأنوس (انتیم) بوجود آورده که از دیرباز جزء منطق معماری ایران بوده است.

معماری ایرانی ویژگی هایی دارد که شرح آن ها در این مختصر حتی فهرست وار هم میسر نیست ولی لازم است در مورد پیمون (مدول) و گنجانندن آن ها در بنا توضیح مختصری داده شود.

آرایش اجزاء معماری در یک طرح ایرانی توسط تجزیه و ترکیب اندازه ها و معیارهای مشخصی انجام می گیرد که معمار به تناسب، فضاها را مورد احتیاج را بوجود می آورد و با کاستن و افزودن و جابه جا کردن اجزاء آن، طرح منظور را تهیه می کند. پیمون نه تنها در نقشه و اندازه پایه ها و ستون ها و عرض و طول اطاق ها و راهروها اثر دارد، بلکه حالت و هیأت نما، پنجره و نسبت بین آن ها را نیز معین می کند.

سرای کتابفروشان در شهر اراک به دوره قاجار تعلق دارد. دوره قاجار را بر خلاف نظر مستشرقین باید یکی از غنی ترین دوره های تاریخ معماری ایرانی دانست. دوره ای که تحولات جدیدی در سنت های قدیم طراحی پدید می آورد. تحولاتی که می توانند سرآغاز فصلی نو در این معماری هزار ساله محسوب شوند. بررسی حتی اجمالی معماری دوره قاجار البته مجالی دیگر را می طلبد و در این مختصر می توان گفت که معماری این دوره شاخه های مختلف دارد که بعضی از راستای اصیل منحرف شده به الگوهایی از فرنگ رسیده دلبسته اند. یکی از شاخه های اصیل معماری این دوره که اتفاقاً کمتر از دیگر شاخه ها بر روی آن مطالعه شده، حال آن که شاید بیش از بقیه اهمیت داشته باشد، معماری سراها و عناصر اطراف بازار است که متأسفانه امروزه اغلب آن ها رو به انهدام دارند. همان گونه که در بررسی سرای کتابفروشان مشاهده شد در این بنا ضمن حفظ و رعایت اصول معماری سنتی مانند (حیاط مرکزی)، تحولات بسیاری را نیز از جمله تظاهر بازشوها در نمای

خارجی و در نتیجه تغییر سیمای معابر شهر، تأکید تزیینات آجرکاری، آزادی انعکاس فضاها و داخلی و به کار بردن احجامی همانند سیلندر برای تأکید روی ابتدا و انتهای محور به جای گنبد مرسوم و دیده می شود.

احیاء عملکرد بنا:

بدون شک مجموعه بازار، سرا، تیمچه و مدرسه از مهمترین عناصر میراث فرهنگی شهروندان اراکی به شمار می رود که یادآور دوران رونق اولیه شهر می باشد.

متأسفانه در سال های اخیر به لحاظ تغییر در ماهیت فعالیت های تجاری سرای کتابفروشان این بنای ارزشمند تبدیل به انبار کالا شده و در اثر عدم رسیدگی و نگهداری در حال متروکه شدن است. لیکن نوسازی این بنا از بازسازی عملکردی آن جدا نیست و ضروریست قبل از هرگونه اقدام به بازسازی کالبدی روح زندگی در آن دمیده شود. این مهم به عنوان یک الگو جهت احیاء و بازسازی بافت قدیم مجموعه و بازار و عناصر وابسته به آن مد نظر قرار گیرد. استقرار فعالیت های جدید در یک کالبد موجود باید به گونه ای تدارک شود که تقسیمات و روابط فضایی بنا با تغییرات محدود، امکان قابلیت انطباق، عملکرد جدید را پیدا نماید.

اتخاذ تصمیم مناسب در این خصوص موفقیت کاربری جدید فضا را تضمین می نماید.

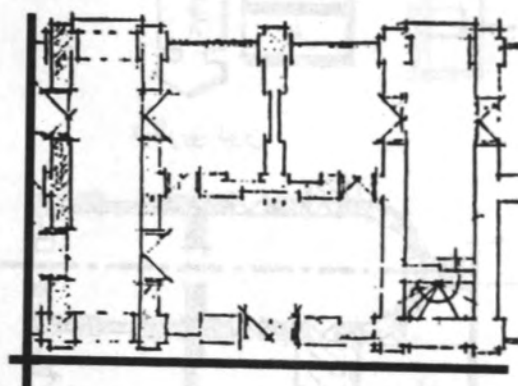
عملکردهای قابل استقرار در بنا بهتر است در ارتباط با عملکردهای فرهنگی و یا پذیرایی باشد. احیاء عملکرد قدیم بنا یعنی بازار فروش کتاب در بیشترین اولویت است. در این رابطه برخی از قسمت ها نیز می تواند تبدیل به نمایشگاه و گالری شود. همچنین استفاده از آن جهت موزه و یا نمایشگاه دائمی تولیدات قالی و گلیم و جاجیم نیز می تواند به رونق فرهنگی تولیدات صنایع دستی منطقه کمک نماید.

مجموعه سرای کتابفروشان به لحاظ برخورداری از دسترسی مناسب دارای قابلیت انطباق مناسب با شرایط جدید و استقرار سایر عملکردها است. موقعیت بنا به گونه ای است که از یک سو با محور بازار ارتباط مستقیم دارد و از سمت دیگر همجوار یکی از خیابان های تأمین کننده دسترسی بازار است. باتوجه به کمبود مکان پذیرایی در اراک و جاذبه های توریستی بازار اراک تبدیل مجموعه به مهمانسرا نیز می تواند مورد بررسی قرار گیرد.

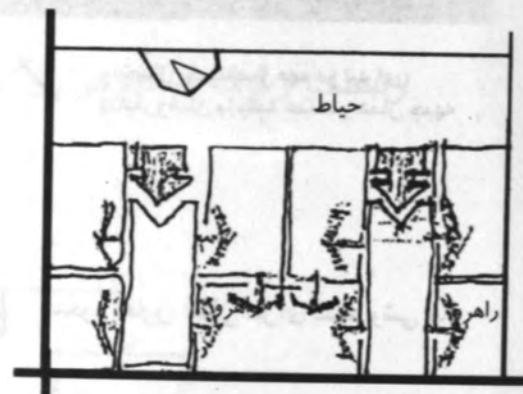
به ویژه آن که کالبد بنا قابلیت انطباق با این عملکرد را داراست.

سلسله مراتب ورود به بنا

-پلان

-دیاگرام

نظم دسترسی به تقسیمات فضایی بنا

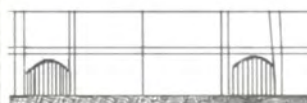
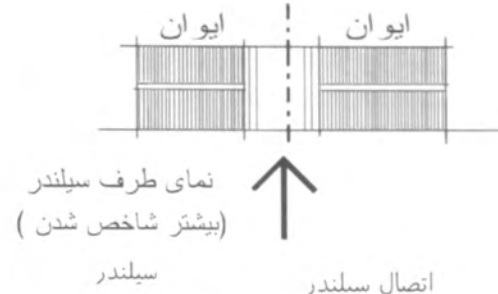
- اتصال یک عنصر مهم در سرای
کتابفروشان با بقیه عناصر همان جبهه

محور تقارن اصلی سرای کتابفروشی ها

ایوان (فضای نیمه باز)

تعبیه نماها

فضای نیمه باز

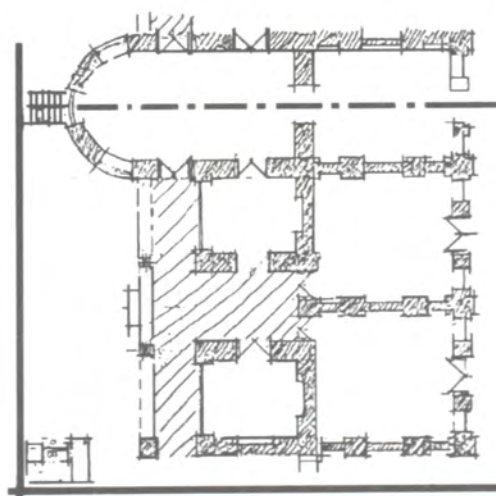

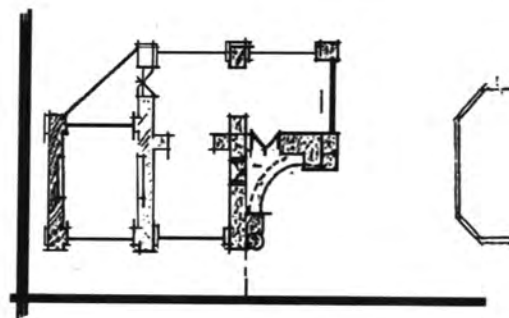
فضای پر

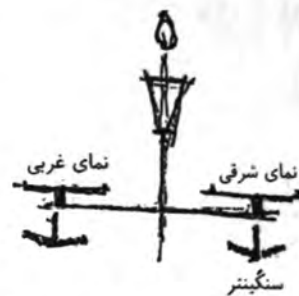
از طریق ایوان

بوسیله ایوان

گوشه های غربی حیاط ←

برای هموزنی تقریبی

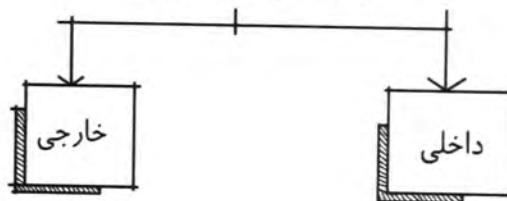
حل کردن ارتباط دو فضای
مجاور بهم

اتصال استاندارد بین سطوح منحنی و
قائم بدون وجود آوردن زوایای حاده

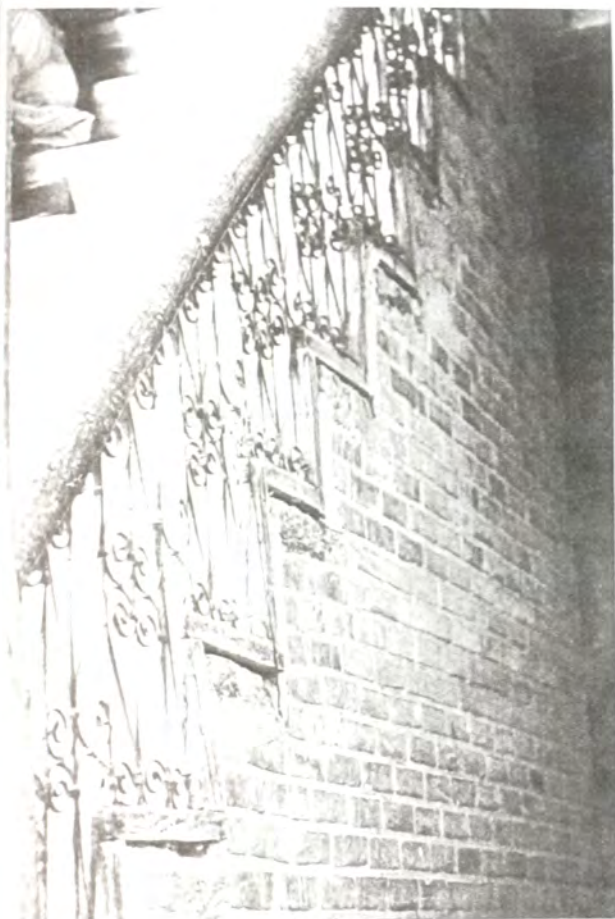

ارتباطات از گوشه ها مهم می باشد

جزئیات تزئینات موجود

سیلندر → آینده زمان گذشته ورودی

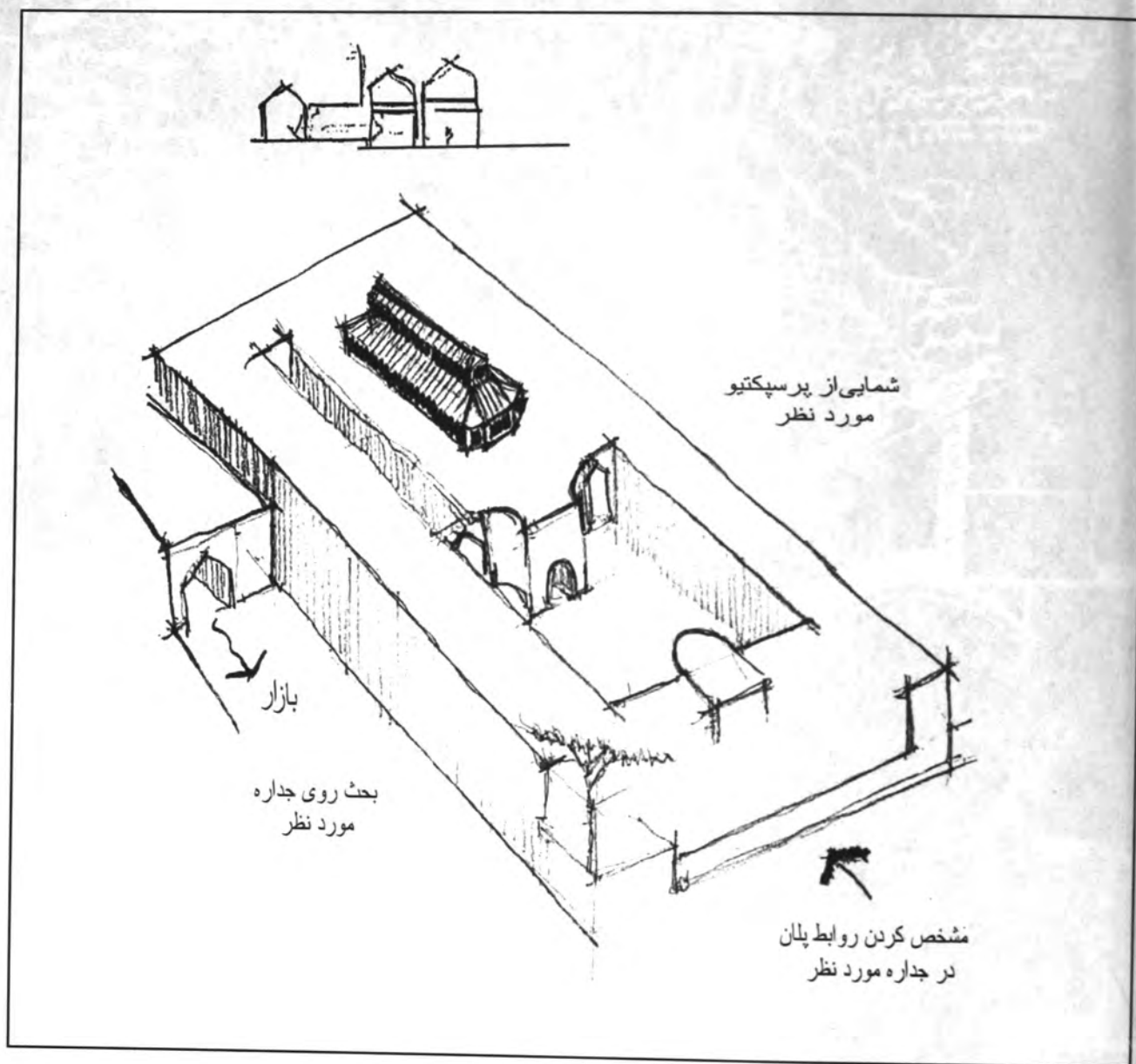

مطرح شدن پله در
آکس فرعی حیاط

گام های اولیه برای تظاهر
بیرونی پله

منابع و مأخذ:

۴. بنتلی، الکاک، مورلین مک کلین و اسمیت، محیط‌های تأثیرگذار، ترجمه: دکتر کامران ذکاوت، ۱۳۸۱
۵. کامران ذکاوت، معماری خیابانی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تاریخ معماری و شهرسازی ایران ارگ بم. کریمخان، ۱۳۷۴

- 1- Krier, R., Urban Space, Academy Edition, London., 1979
- 2- Alexander, C., A new Theory of Urban Design, Oxford University Press, 1987
- 3- Trancik, R., Finding Lost Space, Van Nostrand Reinhold Company., New York, 1986